

24. Public Papers of the Presidents of the United States: Dwight D. Eisenhower, 1956. — Washington : G.P.O., 1958. — 1220 p.
25. Public Papers of the Presidents of the United States: Dwight D. Eisenhower, 1957. — Washington : G.P.O., 1958. — 939 p.
26. Spiegel S. The Other Arab-Israeli Conflict: Making America's Middle East Policy, from Truman to Reagan / Spiegel Steven L. — Chicago, 1986. — 538 p.
27. The 1956 War: Collusion and Rivalry in the Middle East. Edited by David Tal. — London : Frank Cass, 2001. — 234 p.

О. В. Махно

*Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут»*

УДК: 327(476)

**ОСОБЛИВОСТІ РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ
ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ ЩОДО АВАРІЇ НА ЧАЕС
У ПЕРШІ ТИЖНІ ПІСЛЯ КАТАСТРОФИ**

О. Махно

*National Technical University of Ukraine
«Kyiv Polytechnic Institute»*

***Features of the Ussr State Information Policy Around
the Chernobyl NPP in the First Weeks after the Disaster***

В статті аналізується радянська інформаційна політика стосовно аварії на Чорнобильській АЕС у перші тижні після катастрофи.

Ключові слова: СРСР, УРСР, аварія на Чорнобильській АЕС, державна інформаційна політика.

The article analyzes the Soviet information policy regarding the Chernobyl accident in the first weeks after the disaster. Grounded conclusion of concealment and manipulation of information by public authorities and manipulating it, the principle of political expediency.

Keywords: USSR, the Ukrainian SSR, Chernobyl accident, the state information policy.

В статье проанализирована советская государственная информационная политика относительно аварии на Чернобыльской АЭС в первые недели после катастрофы. Обосновывается вывод о замалчивании информации и манипулировании ею, исходя из принципа политической целесообразности.

Ключевые слова: СССР, УССР, авария на Чернобыльской АЭС, государственная информационная политика.

Чернобыльская катастрофа — вибух 26 квітня 1986 р. на четвертому енергоблоці АЕС — стала однією з найбільших техногенних катастроф у світі. Від аварії в Україні потерпіли 3,2 млн. осіб, зокрема понад 1 млн. дітей, довелося евакуювати 76 населених пунктів з 91 тис. мешканців, до зони безумовного (обов'язкового) відселення потрапили 92, а до зони гарантованого добровільного відселення — 835 населених пунктів [17, с. 5]. Проте під удар аварії потрапила не лише Україна. За перші 10 діб після аварії з руїн ядерного реактора було викинуто радіації в декілька мільйонів разів більше, ніж під час найбільшої до того часу в історії атомної енергетики аварії на американській АЕС «Трімайл-Айленд» 1979 р. Тож потужний радіаційний циклон, окрім України, пронісся територіями Білорусі, Литви, Латвії, Польщі, Швеції, Норвегії, а пізніше — Німеччини, Нідерландів, Бельгії. Радіаційними опадами було забруднено всю Європу, за винятком Іспанії й Португалії, це засвідчило, що Чорнобиль — міжконтинентальна аварія [17, с. 11].

Позначена величезними втратами, невимовними стражданнями людей і героїзмом ліквідаторів, ця катастрофа також увійшла в історію як приклад неготовності вищої державної влади СРСР підпорядкувати гуманістичним пріоритетам і цінностям політичні інтереси. Чорнобиль довів ідеологічну обмеженість та суперечливість радянської інформаційної політики, зокрема й закордонної, попри проголошену політику Перебудови і Гласність. Намагання владної партії применшити масштаби аварії, блокувати витоки інформації про неї як у самій Країні Рад, так і за кордоном, спроби маніпулювати цією інформацією з політичною метою стали також ознакою глибинної системної кризи влади в СРСР, що врешті призвела до її краху.

Мета статті — реконструювати специфіку радянської державної інформаційної політики стосовно аварії на ЧАЕС у найкритичніший період — перші тижні після катастрофи.

Зазначимо, що як у день аварії, так і наступного дня вище партійно-радянське керівництво держави, а також підконтрольні йому засоби масової інформації практично нічого не повідомили про надзвичайну подію. Як виняток, диктор прип'ятського радіо 27 квітня, тобто через 36 годин після вибуху на реакторі, оголосив про «тимчасову евакуацію» мешканців міста, котра, втім, мала прагматично спонукати мешканців до конкретних дій, і, зрештою, виявилася дезінформацією, позаяк не була тимчасовою [2].

Між тим, уже 27 квітня, о 23.00 данська лабораторія ядерних досліджень зафіксувала на Чорнобильському атомному реакторі аварію категорії МПА (Максимальна проектна аварія) [2]. Того дня о 22.00 різке зростання радіаційного фону зареєстрували у Швеції. Щоправда, спочатку його пов'язали з

діяльністю підприємства в місті Форсмарк неподалік від Стокгольма. Однак уже опівдні, 28 квітня, шведська влада мала інформацію про джерело забруднення поза межами країни, на схід від Швеції [2]. 28 квітня повідомлення «про серйозну аварію» в УРСР було передано в новинах одного з європейських каналів, і дещо згодом повторено «Голосом Америки» та радіо «Свобода». З того часу західні радіостанції вже не припиняли повідомляти про аварію на ЧАЕС і, власне, саме вони виступили першими інформаторами про катастрофу для частини радянського суспільства, котра слухала «ворожі голоси» з Лондона, Вашингтона і Мюнхена.

В самому Радянському Союзі перші короткі офіційні повідомлення про катастрофу на ЧАЕС з'явилися 28 квітня. Оголошення о 21.00 на центральному телебаченні в програмі «Час» інформації від ТАРС тривало 14 секунд [1, с. 11]. Наступного дня, 29 квітня, в пресі з'явилося повідомлення від Ради Міністрів СРСР. Воно також відзначалося лаконічністю: ішлося про те, що «на Чорнобильській атомній електростанції сталася аварія, пошкоджений один із атомних реакторів», повідомлялося, що «вживаються заходи для ліквідації наслідків аварії», а «потерпілим подається допомога» [3]. 29 квітня РАТАУ подало коротку інформацію про витік радіоактивних речовин на Чорнобильській АЕС, перші жертви та евакуацію мешканців Прип'яті й навколишніх населених пунктів [11]. А 30 квітня в пресі, зокрема й республіканській, з'явилося нове повідомлення від Ради Міністрів СРСР, де зазначену інформацію було доповнено твердженнями про те, що «радіаційну обстановку на електростанції і прилеглий місцевості стабілізовано», і що «за станом радіаційної обстановки на Чорнобильській АЕС і оточуючій місцевості ведеться безперервне спостереження» [4].

Цю саму інформацію 30 квітня 1986 р. було представлено в Міністерстві закордонних справ у Москві, куди було запрошено послів Англії, Фінляндії, Нідерландів, тимчасових повірених у справах Франції й Австрії. Інформував іноземних дипломатів про ситуацію на ЧАЕС перший заступник міністра закордонних справ А. Г. Ковальов, у зустрічі також брали участь Міністр вищої та середньої спеціальної освіти СРСР Г. О. Ягодін і голова Державного комітету з використання атомної енергії СРСР А. М. Петросьянц [17, с. 95]. Зустріч затягнулася до ночі 1 травня, позаяк послы мали безліч питань до радянського керівництва, на які прагнули почути реалістичні відповіді. Між тим, основне завдання зустрічі з послами полягало не стільки в повнішому інформуванні про обставини аварії на ЧАЕС, скільки в заспокоєнні зарубіжної громадськості. З тією самою метою Міністерство закордонних справ СРСР розпорядилось, аби всі союзні міністерства та відомства, які курують іноземних громадян, розпочали роз'яснювальну роботу — переконування в тому, що, мовляв, наслідки аварії не несуть жодної небезпеки здоров'ю іноземців. Для цьо-

го ж було вирішено не допускати виїзду за кордон тих пересічних радянських людей, які унаслідок аварії захворіли. Це робилося, як зазначалося в документації, аби не дозволити «ворогам» використати «випадкові факти з антирадянською метою» [17, с. 89].

Зробимо припущення, що, якби інформацію про вибух на Чорнобильській АЕС не передавали західні «радіо-голоси», то пересічні радянські люди не дізналися б про неї через кілька діб. Утім, зібрати достеменні свідчення про ситуацію на АЕС попервах справді було непросто. «У перші дні інформації про масштаби аварії було дуже мало і вона була суперечлива. — Згадував пізніше один із членів створеної у Москві 27 квітня 1986 р. Урядової комісії. — Дістати ж об'єктивну інформацію було досить важко, оскільки IV енергоблок горів, довкола напівзруйнованої будівлі рівень радіації був надзвичайно високим. Обстановка на реакторі, котрий горів, від початку не піддавалася оцінці, створювала у колективах з ліквідації аварії напругу, спричиняла велику нервозність людей, унаслідок чого віддача від їхніх дій була мала» [16, с. 14]. Про те саме згадував пізніше і Михайло Горбачов у одному з інтерв'ю. «Я думаю, — заявив він, — мене інформували в міру можливості правдиво, просто спочатку навіть найкращі фахівці щиро не розуміли серйозності катастрофи» [8]. На доказ цього колишній лідер радянської держави розповів, що 27 квітня, після евакуації Прип'яті, надіслана на місце аварії Урядова комісія залишилась у повному складі на ніч у готелі «Полісся», без жодних засобів особистого захисту, демонструючи явне неусвідомлення масштабів лиха [8].

Безперечно, немає підстав сумніватися в тому, що і верховна влада, і навіть вузькі спеціалісти в СРСР у той час не були спроможні цілком точно оцінити потенційні загрози наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, як і її масштаби. Тим не менше, серйозність ситуації була абсолютно зрозумілою, тож була очевидною й потреба в повнішому інформуванні радянської та зарубіжної громадськості про деталі катастрофи задля солідарних дій для локалізації масштабів лиха.

Однак цього не сталося. Більше того, цілком у традиціях замовчування, заперечування чи мінімізації розмаху катастроф, обстоюючи пріоритети «потрібної» інформаційної стратегії, прагнучи довести «західному світу», що влада вповні контролює ситуацію в країні, партійно-радянське керівництво та підконтрольні йому друковані та електронні ЗМІ протягом 30 квітня — 4 травня 1986 р. за особистим розпорядженням М. Горбачова у Києві навіть провели багатолюдну демонстрацію [6].

Перебіг багатолюдних травневих святкувань активно висвітлювала офіційна преса, зокрема випуск газети «Радянська Україна» від 2 травня

1986 р. практично весь було присвячено цим подіям [10]. Відповідне змістовне наповнення мала й газета «Правда», у випуску якої від 6 травня з'явилася розлога публікація про «антирадянську шумиху» навколо ЧАЕС. Святкові травневі заходи газета наводила як доказ стабільності радіаційної ситуації та впевненості радянських людей у діях влади. Понад те, автор статті, політичний оглядач Юрій Жуков повідомив, що надвечір 1 травня американські та західноєвропейські телекомпанії «були змушені» показати інформацію про святкові паради в УРСР, попри те, що до цього зображували Київ і Мінськ містами, які майже вимерли внаслідок аварії. «Ошелешені американці побачили, що там пройшли масові святкові демонстрації і цей факт змусив американських журналістів шукати правди у директора агентства з охорони навколишнього середовища Л. Томаса, а той, у свою чергу “був змушений” визнати, що “цифри жертв інциденту, надані радянською стороною, можуть відповідати дійсності”», — розповідав радянський кореспондент [9]. Таким чином, проведення масових святкових заходів стало додатковим аргументом радянської влади проти «перебільшень» і «антирадянської істерії» в західних ЗМІ.

Заспокійливо-оптимістичну інформацію про справи на ЧАЕС передавала й Рада Міністрів СРСР. Зокрема 2 травня було надруковано чергове урядове повідомлення, в якому наголошувалось: «Протягом 30 квітня на Чорнобильській атомній електростанції тривала робота по здійсненню комплексу технічних заходів. Радіоактивність на території АЕС і в селищі електростанції зменшилась у 1,5–2 рази. Проводиться робота по дезактивації забруднених ділянок, прилеглих до території АЕС. Триває подання допомоги потерпілим, серед них 18 чоловік перебувають у тяжкому стані. Серед потерпілих іноземних громадян немає» [5].

Те, що питання Чорнобильської катастрофи одразу потрапило не стільки під контроль спеціалістів, скільки під нагляд, зокрема й ідеологічний, вищого партійного керівництва держави, засвідчує аналіз протоколів створеної вже в перші дні після аварії Оперативної групи Політбюро ЦК КПРС на чолі з головою Ради Міністрів СРСР М. І. Рижковим. Від 29 квітня до кінця 1986 р. ця група збиралася 36 разів, причому в травні — щодня [16, с. 24]. Оперативна група не тільки «акумулювала усі відомості про обстановку на Чорнобильській АЕС», але й визначала напрям інформаційних потоків про неї. Так, під час засідання Оперативної групи від 11 травня 1986 р. обговорювалося питання «про стан справ з іноземним туризмом у зв'язку з аварією». Маючи відомості про те, що кількість іноземних туристів до СРСР знизилась на 20%, група в резолюції відзначила, що «Держкомінтурист СРСР не використовує усіх можливостей для протидії цій тенденції», і доручила відповідним інстанціям «посилити роботу для залучення іноземних туристів до Радянського Сою-

зу» [16, с. 27]. Водночас на засіданні було затверджено текст чергового урядового повідомлення про аварію та розглянуто питання «про запити урядів США, Англії та інших капіталістичних країн щодо обставини і наслідки аварії». Оперативна група проаналізувала «можливі відповіді на питання зазначених країн» та визнала за можливе організувати зустріч представників посольств країн Європи, США і Канади з представниками Урядової комісії, вирішила запропонувати, щоб працівники зарубіжних посольств відвідали район Чорнобильської АЕС «для ознайомлення з обстановкою» [16, с. 28].

Питання про можливі зустрічі членів Урядової комісії з послами західних країн, поїздки іноземних послів на ЧАЕС і зміст чергового урядового повідомлення для преси розглядалися й на наступному засіданні Оперативної групи 12 травня 1986 р. [16, с. 33] Зауважимо, однак, що іноземні послы так і не відвідали району Чорнобильської аварії, оскільки небезпечність цього була цілком очевидною для західних спеціалістів. Тож не виключено, що такі пропозиції робилася як контрпропагандистський захід із повним усвідомленням його неможливості й небажаності для західних дипломатичних представників.

Оперативну групу було створено і при ЦК Компартії України, однак вона не мала ніякого впливу, а її діяльність визначали виключно союзні структури. Поза тим, керівник цієї групи, голова уряду УРСР О. П. Ляшко, пізніше у спогадах прямо говорив, що після Чорнобильської аварії інформація про неї «була поставлена під політичний контроль ЦК; режим таємності для уникнення паніки, яка була цілком можливою, особливо після повідомлення засобів масової інформації Заходу, було посилено» [1, с. 23].

Між тим, саме замовчувана і неповна інформація про справи на ЧАЕС логічно спричинили поширення неймовірних припущень і породила безліч чуток — як серед пересічних громадян у самому СРСР, так і за кордоном. «У зв'язку з тим, що засоби масової інформації з великим запізненням повідомили про те, що відбувається, — зазначалося в датованій 30 квітня 1986 р. таємній інформації Відділу організаційно-партійної роботи ЦК Компартії України, — серед населення виникло багато чуток і домислів. Жертви називалися у кількості від 30-ти до 3 тис. осіб, кажуть також, що загинула вся зміна. Ведуться розмови, що у республіці випали радіоактивні дощі <...>. Висловлюються прохання докладно прокоментувати у пресі, по телебаченню і радіо подію на Чорнобильській АЕС» [17, с. 89].

Чорнобиль раптом змусив говорити про Україну весь світ. Зрозуміло, що республіка й раніше фігурувала в світових ЗМІ, але здебільшого інформація про неї цікавила українців діаспори, натомість уваги англосовієтського читача майже не привертала [7]. Після аварії, натомість, про УРСР почали говорити постійно, однак інформація про неї була позначена виключно негативом, бо че-

рез брак прозорості інформаційної політики в СРСР світова громадськість дослухалася до «альтернативних джерел», які не завжди прагнули правдиво висвітити події, натомість досить часто були схильні до пошуку сенсацій або прямої дискредитації радянської влади.

Активним було поведження за кордоном організацій української діаспори, котра негайно пов'язала події на Чорнобильській АЕС із безправним, колоніальним статусом радянської України. Характерною є, наприклад, Заява, яку 2 травня 1986 р. зробили голова Центрального комітету Українських організацій у Франції Ярослав Мусянович і член закордонного представництва Української гельсінкської групи Леонід Плющ. «Головними причинами катастрофи, — зазначалося в ній, — є низький рівень радянської технології та якості праці, надмірна централізація радянської системи й пов'язана з нею безвладність уряду УРСР, загальна безвідповідальність радянської влади перед населенням, відсутність народного контролю за діями влади, відсутність інформації <...>. Перші заяви радянського уряду свідчать про те, що влада робить все, щоб населення України, як і інші народи світу, не мали точної інформації про дійсне становище <...>. Державна система секретності і дезінформації є однією з головних перешкод для подолання катастрофи та її наслідків. Тому ми, українці Франції, звертаємося до народу Франції, до уряду і парламенту з проханням допомогти нашому безправному народові шляхом: 1. Систематичного передання на Україну правдивої інформації про катастрофу і можливі наслідки; 2. Вимогою до урядів УРСР, БРСР та СРСР достовірно інформувати світ про хід подій навколо катастрофи; 3. Вимогою того, щоб ці уряди допустили в Чорнобиль, Київ та інші загрожені райони міжнародні комісії з фахівців ядерної енергетики, медиків, біологів тощо; 4. Вимогою допустити в загрожені райони західних кореспондентів <...>. Чорнобильська трагедія ще раз ставить перед світом українську проблему в СРСР. Україна — член ООН. Ми вимагаємо, щоб всі західні країни мали в Україні посольства і консульства: це дасть змогу українському народові відстоювати своє право на самозбереження і розвитку» [13].

Надзвичайно високу активність у зв'язку з аварією на ЧАЕС демонстрували й українці США. З 30 квітня перед представництвом СРСР при ООН у Нью-Йорку тривали антирадянські демонстрації, українська громада доправляла телеграми до Президента США з вимогою вжити заходів, аби змусити радянський уряд сказати правду про масштаби і загрози аварії. Тому вже 1 травня 1986 р. Конгрес США на базі матеріалів, котрі опрацювали українські організації, схвалив резолюцію № 440, де висловив стурбованість тим, що уряди СРСР і УРСР недостатньо інформують суспільство про ситуацію на Чорнобильській АЕС і з вимогою дозволити пряме телефонне спілкування зарубіжних українців з родичами, що мешкали в районі аварії на ЧАЕС [1, с. 29].

У газеті «Свобода», одному з найголовініших видань української діаспори в США ще 30 квітня з'явилася публікація «СССР приховує наслідки нуклеарної катастрофи в Україні». В статті, зокрема, зазначалося, що радянська влада не тільки приховує кількість жертв і масштаби катастрофи, але й можливі її жакливі наслідки для України та сусідніх держав. Повідомлялося, що громадянам Швеції влада негайно почала видавати йодовані таблетки проти радіації, тоді як мешканці УРСР, унаслідок непоінформованості, явно не усвідомлювали небезпеки, що їм міг нести простий дощ, котрий «змиває радіацію з повітря», а вона «падатиме на поля, сади, городи, озера, ріки». Так само, як і інші видання української діаспори, «Свобода» загострювала увагу на тому, що Радянський Союз має 15 подібних до ЧАЕС реакторів, які вочевидь небезпечні, що влада не дбає про населення у разі якихось аварій на них [12, с. 1].

Тим часом на шпальтах багатьох видань США та Західної Європи почали з'являтися численні «сенсаційні повідомлення» про тисячі загиблих у Чорнобилі, про вибух двох енергоблоків, «неминучу» смерть половини населення Прип'яті, поступове «вимирання» Києва тощо. Зокрема про загибель унаслідок аварії на ЧАЕС 2 тис. осіб повідомило агентство «United Press International» [14]. Також «джерело» в Пентагоні поінформувало американську компанію «Ен-Бі-Сі», що кількість загиблих у 2 тис. «схожа на правду, оскільки на станції працювало 4 тис. осіб». Один із американських військових заявив, що від вибуху постраждав ще один реактор. «Із західних супутників відкривається інша — набагато більш небезпечна картина, — наголосив 30 квітня відомий ведучий новин Ен-Бі-Сі Ден Разер. — Американські спецслужби повідомляють, що за інформацією розвідувальних супутників, інцидент з реактором усе ще незавершений, і нині, можливо, починає плавитися другий реактор» [14]. Про такі жакливі наслідки аварії писала й згадувана газета української діаспори «Свобода». Не маючи достовірної інформації, автори публікацій зауважували, що Радянський Союз відмовився прийняти запропоновану допомогу від США та країн Західної Європи, сподіваючись, що «вдасться самим, своїми примітивними способами погасити вогонь реактора чи реакторів; бо західні інформації подають, що горять два нуклеарні реактори» і катастрофа вже вийшла з-під контролю [15].

Ця інформація, як і відомості про тисячі загиблих, не відповідала дійсності, зокрема загрозу поширення пожежі на інші реактори усунули ще в перший день аварії. Водночас позначена або мовчанкою, або напівправдою інформаційна стратегія представників усіх рівнів влади, так само, як і звична за радянських часів організація різноманітних кампаній «підтримки і схвалення» діяльності влади «трудожними», творили в СРСР таку атмосферу, котра на Заході не могла сприйматися з довірою. «Представники Радянського Союзу виступали мало. — Описував цю ситуацію професор Девід Рубін у під-

готовленій у Нью-Йоркському університеті вже восени 1986 р. праці «Уроки Тримайл-Айленда і Чорнобиля». — Своєю бездіяльністю влада віддала контроль за потоком інформації в руки на Заході. Протягом більше, ніж двох тижнів від радянських державних службовців, лікарів, інженерів, фізиків і простих громадян інформація надходила тільки в оптимістичних тонах. Це знижувало довіру до неї. Частина інформації, зокрема, про рівень радіації за межами станції, взагалі не розповсюджувалася або видавалася пізно. В результаті з'явилася проблема довіри до радянських джерел інформації» [19].

Таким чином, одразу після аварії на Чорнобильській АЕС і представники влади, і центральні та республіканські друковані ЗМІ, телебачення зберігали мовчання про цю подію, аж доки про неї почали голосно говорити за кордоном. Координувана з союзного центру зарубіжна інформаційна політика стосовно ситуації на ЧАЕС визначалася замовчуванням правдивих відомостей на тлі заяв про «контрольованість» і «стабілізацію» ситуації. Така інформаційна політика вже в перші тижні після катастрофи виявила неспроможність, посиливши недовіру до самої системи влади.

1. Барановська Н. П. Україна — Чорнобиль — Світ: Чорнобильська проблема у міжнародному вимірі / Барановська Н. П. — К. : Ніка-Центр, 1999. — 400 с.
2. Битва за Чернобыль : [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://lenta.ru/articles/2006/04/17/smi/>
3. Від Ради міністрів СРСР. 29 квітня 1986 р. // Радянська Україна. — 1986. — 29 квітня.
4. Від Ради міністрів СРСР. 30 квітня 1986 р. // Радянська Україна. — 1986. — 30 квітня.
5. Від Ради міністрів СРСР. 2 травня 1986 р. // Радянська Україна. — 1986. — 2 травня. — С. 4.
6. Врублевский В. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. Записки помощника: Воспоминания. Документы. Слухи. Легенды. Факты / Врублевский В. — К. : Довіра, 1993. — С. 211.
7. Зовнішній імідж України в світлі англомовної преси : [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://ukrajinciberlinu.wordpress.com/2009/05/09/369>
8. Михаил Горбачев об аварии на Чернобыле : [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://news.bbc.co.uk/hi/russian/news/newsid_4936000/4936186.stm
9. Невольное саморазоблачение. 6 мая 1986 г. // Правда. — 1986. — 6 мая. — С. 4.
10. Радянська Україна. — 1986 (№ 101). — 2 травня.
11. РАТАУ: роки вісімдесяті : [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://news2.ukrinform.com:8101/ukr85/80.html>
12. СССР приховеує наслідки нуклеарної катастрофи в Україні. 30 квітня 1986 р. // Свобода (Нью-Йорк). — 1986 (Квітень). — Ч. 81. — С. 1.
13. Сучасність (Мюнхен). — 1986 (Червень). — Ч. 6. — С. 107.
14. Ужас Чернобыля: как это было : [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://news.bbc.co.uk/hi/russian/news/newsid_4935000/4935270.stm
15. Цілий світ говорить про нуклеарну катастрофу в Україні. 1 травня 1986 р. // Свобода (Нью-Йорк). — 1986 (Квітень). — Ч. 82. — С. 1.
16. Чернобыль. Десять лет спустя. Неизбежность или случайность? / Под ред. А. Н. Семенова. — М. : Энергоатомиздат, 1995. — 464 с.

17. Чорнобильська трагедія. Документи і матеріали. — К. : Наукова думка, 1996. — 783 с.

18. Чорнобильська катастрофа в документах, фактах та долях людей. — Вид. 2-ге, доопрацьоване. — К. : Азимут-Україна, 2006. — 624 с.

19. Щербак Ю. М. Чорнобиль: документальна повість / Ю. М. Щербак; [редкол.: С. Гуцало та ін.]. — К. : Дніпро, 1989. — 222 с.

1. Baranovs'ka N. P. Ukrayina — Chornobyl' — Svit: Chornobyl's'ka problema u mizhnarodnomu vymiri / Baranovs'ka N. P. — K. : Nika-Tsentr, 1999. — 400 s.

2. Bitva za Chernobyl' : [Elektronnyj resurs]. — Rezhim dostupa : <http://lenta.ru/articles/2006/04/17/smi/>

3. Vid Rady ministriv SRSR. 29 kvitnya 1986 r. // Radyans'ka Ukrayina. — 1986. — 29 kvitnya.

4. Vid Rady ministriv SRSR. 30 kvitnya 1986 r. // Radyans'ka Ukrayina. — 1986. — 30 kvitnya.

5. Vid Rady ministriv SRSR. 2 travnya 1986 r. // Radyans'ka Ukrayina. — 1986. — 2 travnya. — S. 4.

6. Vrublevskij V. Vladimir Shcherbickij: pravda i vymysly. Zapiski pomoshchnika: Vospomnaniya. Dokumenty. Sluhi. Legendy. Fakty / Vrublevskij V. — K. : Dovira, 1993. — S. 211.

7. Zovnishnii imidzh Ukrayiny v svitli anhlomovnoyi presy : [Elektronnyj resurs]. — Rezhym dostupu : <http://ukrajinciberlinu.wordpress.com/2009/05/09/369>

8. Mihail Gorbachev ob avarii na Chernobyle : [Elektronnyj resurs]. — Rezhim dostupa : http://news.bbc.co.uk/hi/russian/news/newsid_4936000/4936186.stm

9. Nevol'noe samorazoblachenie. 6 maya 1986 g. // Pravda. — 1986. — 6 maya. — S. 4.

10. Radyans'ka Ukrayina. — 1986 (# 101). — 2 travnya.

11. RATAU: roky visimdesyati : [Elektronnyj resurs]. — Rezhym dostupu : <http://news2.ukrinform.com:8101/ukr85/80.html>

12. SSSR prykhovuye naslidky nuklearnoyi katastrofy v Ukrayini. 30 kvitnya 1986 r. // Svoboda (N'yu-York). — 1986 (Kviten'). — Ch. 81. — S. 1.

13. Suchasnist' (Myunkhen). — 1986 (Cherven'). — Ch. 6. — S. 107.

14. Uzhas Chernobylya: kak ehto bylo : [Elektronnyj resurs]. — Rezhim dostupa : http://news.bbc.co.uk/hi/russian/news/newsid_4935000/4935270.stm

15. Tsilyy svit hovoryt' pro nuklearnu katastrofu v Ukrayini. 1 travnya 1986 r. // Svoboda (N'yu-York). — 1986 (Kviten'). — Ch. 82. — S. 1.

16. Chernobyl'. Desyat' let spustya. Neizbezhnost' ili sluchajnost' ? / Pod red. A. N. Semenova. — M. : Energoatomizdat, 1995. — 464 s.

17. Chornobyl's'ka trahediya. Dokumenty i materialy. — K. : Naukova dumka, 1996. — 783 s.

18. Chornobyl's'ka katastrofa v dokumentakh, faktakh ta dolyakh lyudey. — Vyd. 2-he, dooprats'ovane. — K. : Azymut-Ukrayina, 2006. — 624 s.

19. Shcherbak Yu. M. Chornobyl': dokumental'na povist' / Yu. M. Shcherbak; [redkol.: Ye. Hutsalo ta in.]. — K. : Dnipro, 1989. — 222 s.